

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Ф. Ш. Азимова

СамДУ магистранти

СУҒДНИНГ ТУРК ХОҚОНЛИГИ ҲУҚМРОНЛИГИ ДАВРИ БОШҚАРУВИГА ДОИР

Аннотация: Ушбу мақолада илк ўрта асрлар Зарафшон ва Қашқадарё воҳалари бўйлаб жойлашган Суғднинг Турк хоқонлиги ҳукмронлиги давридаги бошқарувига дахлдор баъзи масалалар ўрганилган. Жумладан, Суғд бошқарувидаги туркий унвонларнинг ўрни ва вазифалари каби масалалар тадқиқ этилган. Муаллиф соҳага доир тадқиқотлар асосида ўз фикрларини баён қилишга интилан.

Калит сўзлар: Тун ябғу, тархон, тудун, элтабар, Марказий Суғд, кўрагонлик.

Илк ўрта асрларда Суғд конфедерацияси Турк хоқонлиги таркибида ярим автоном ҳолдаги ўлка эди. Суғднинг анъанавий ички бошқарув мустақиллиги Хоқонлик назорати остидаги нисбий мустақиллик эди. Бунинг исботи Суғднинг сулолавий бошқаруви сақланганида яққол кўринади. Шу билан бирга Суғд конфедерациясининг ички муносабатларида ҳам “Марказ” – Самарқанд билан болғлиқликда нисбийлик кузатилади. Бухоро Суғди *бухорхудотлар* томонидан, Самарқанд Суғди ва умуман Суғд конфедерацияси *ихшид* томонидан, Суғднинг вилоятлари ҳамда вилоят таркибидаги майда мулклар *хвабу*, *хутов* унвонли шахслар томонидан бошқарилган. Шу қаторда Суғднинг Жанубий вилояти – Қашқадарё воҳасида зарб қилинган тангаларнинг бир намунасида ҳокимнинг унвони “*Ихрид*” ўқилгани ҳамда унвоннинг араб манбаларида такрорланиши сабабли Кеш ҳукмдорлари шундай унвонда бўлишган, деган фикр фанда ўрнашиб қолган. Аслида Суғднинг подшолик унвони икки хил булган эмас. Қадимги эроний *хшайтий* “порлоқ, нурли”, яъни илохий нурга сазоворлик маъносидаги сўздан шаклланган бу унвон илк ўрта асрларда “*ихшид* ёки

ихшид” каби талаффуз қилинган. Сўз бошидаги *и*- талаффузни қулайлаштириш учун пайдо бўлган протетик *алеф* ҳисобланади¹.

Суғдда Турк хоқонлиги ҳукмронлиги даврида суғдий унвонлар билан бирга бир қанча туркий унвонлар ҳам амалда қўлланилган. Муғ тоғи суғдий ҳужжатларда *элтабар*, *тудун*, *тархон*, *чўр* каби хоқонликнинг марказий бошқарувига хос унвонларнинг қайд этилиши хоқонлик томонидан Суғд конфедерацияси бошқарувига алоҳида эътибор қаратилганидан дарак беради². Мазкур ҳолат Суғднинг иқтисодий бой салоҳияти билан боғлиқ бўлиб, хоқонлик томонидан тайинланган амалдорлар солиқ тушумларни хоқонлик хазинасига тушушини назорат қилишган³. Айниқса, манбаларда Ғарбий Турк хоқонлиги томонидан Тун ябғу-хоқон даврида йўлга қўйилган усул сифатида қайд этилган вассалларга *элтабар* унвонини тақдим этиш ва унинг назоратига *тудун*ларни юбориш усулининг то VIII асрнинг биринчи чорагида ҳам давом этганини кўрсатадиган далилларнинг мавжудлиги мазкур фикрни асослайди⁴. Бу эса *элтабар*, *тархон*, *тудун* каби унвонларнинг нафақат хоқонлик бошқарувида балки Суғд бошқарувида жорий этилганлигини тасдиқлайди⁵.

Шунингдек, ўрта аср ёзма манбаларида келтирилган маълумотлар ҳам масаланинг моҳиятини очиб беришда муҳим ҳисобланади. Суғдшунос Б.Ғойибовнинг келтиришича: - “Абу Райҳон Беруний Самарқанд ҳукмдорларининг унвонини *тархун* деб келтирган бўлиб, бир қатор араб тарихчилари томонидан қайд этилган маълумотларда, жумладан, ат-Табарий маълумотларида ҳам Панч ҳукмдори Деваштич “тархонлар бошлиғи” сифатида келтирилган. Ҳақиқатдан ҳам, мазкур сўзларнинг арабча ёзилиши бир-бирига жуда яқин. Айтилишда улар қарийб бир хил эшитилади. *ناخرط* ва *نوخراط* сўзларининг араб ёзувидаги имло хусусиятлари уларни чалкаштирувчи *و* ҳарфи тарихий ҳақиқатни бузиб, бошқа маънони англатадиган даражада талқин этилишига олиб келган. Бу эса суғдий ёзма ёдгорликларда “тархон” унвони мавжудлиги асосида ўз тасдиғини топади. Жумладан, А-13 рақамли ҳужжатда “Панжикент божкироми (бож олувчиси / солиқ йиғувчиси) ва халқидан тархонга” хабар юборилгани ҳақида маълумот келтирилади. Мазкур унвон Турк хоқонлиги даврида Суғд конфедерацияси бошқарувида қўлланилиши баробарида вассал ҳукмдорликларда ҳам тарқалган эди. Жумладан, Фарғонада Арслон тархон (740) ва Чочда Инал тархон (650)ларнинг фаолиятини мисол қилиш мумкин”. Шунингдек айтилади: “Тархон ҳукмронлигидан кейин Суғд конфедерацияси бошқарувининг меросий-сулолавий хусусият касб этиши, мазкур сулола вакиллари томонидан зарб қилинган тангалардаги тамгаларнинг шаклий жиҳатдан ўхшашлиги, ёзма манбаларда уларнинг ягона сулолага дахлдор эканлигига доир маълумотлар

¹ Исҳоқов М. Суғдиёнада “ихшид” ва “ихрид” унвонлари ҳақида / Ўзбек давлатчилиги ва маданияти тарихида жанубий Ўзбекистоннинг ўрни. Республика илмий анжумани. – Қарши: 2011. – Б. 64-65.

² Бобоёров Ғ., Ғойибов Б. Илк ўрта асрлар Суғд бошқарувидаги элтебар, тудун ва тархон унвонлари хусусида // Марказий Осиё халқлари тарихи манбашунослиги ва тарихнавислиги масалалари. 5. 2-қисм. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – Б. 67-78.

³ Gayibov B. About Confederative Administration Ruling of Sogd // International Journal of Central Asian Studies. South Korea. Volume 20. 2016. – P. 167-179.

⁴ Кубатин А.В. Древнетюркские термины в согдийских документах горы Муг / Урало-алтайские исследования. Научный журнал. – Москва: – №3 (14), 2014. – С. 12-23.

⁵ Goyibov B. Soğd merkezi yönetimi ve onun Köktürk kağanlığına bağlılık şartları // Gazi Türkiyat. – Ankara, 2013. – №13. – S. 81-90.

Суғд ихшидларининг сулолавий бошқарувларидан дарак беради ҳамда “Ихшидийлар сулоласи” жумласини ишлатишга асос беради⁶.

Муғ тоғи суғдий ҳужжатлари асосида маълум бўладки, Суғд конфедерацияси бошқарувидага *тархон* унвонидаги амалдорнинг вазифаларидан бири солиқлар тушумларини назорат қилган. Суғдий А-13 рақамли ҳужжатда келтирилган “Панжикент солиқ йиғувчиси ва халқидан тархонга” мазмунида мактуб буни тасдиқлайди⁷.

Суғд конфедерацияси бошқарувида туркий *элтабар*, *тархон* унвонидаги амалдорлар давлат бошқарувининг муҳим вазифаларини бажарганлар. Улар хоқонликнинг хос вакиллари сифатида Суғддаги солиқлар тушумини назорат қилган ҳарбий маъмурлар ҳисобланган. *Тархон* унвонининг бажарган вазифаси эса ушбу унвоннинг *чўр* ва *эркин* унвонлари билан мавқеи тенг ёки қисман фарқ қилганлиги кўрсатади. *Чўр* ва *эркин* ҳарбий унвонлари конфедерацияда асосий бошқарувчининг эмас, унга тобе ҳукмдорликни бошқарган амалдорнинг унвони бўлган⁸.

Конфедерацияда *тархон* унвонининг кенг қўлланилишига сабаб, Суғднинг географик муҳим жойда жойлашганлиги ва асосий карвон йўллари туташган нуктада эканлигида бўлиб, ҳукмрон давлатлар ҳар доим давлат хазинасига келадиган даромадни ўйлаб, бу ердаги бошқарувни мустаҳкамлашган бўлишса ажаб эмас. *Тудун* ва *элтабар* унвонлари хоқонларнинг Суғд конфедерацияси бошқарувида татбиқ этган дастлабки унвонларидан бўлиб, уларнинг бири иккинчисининг устида назорат ўрнатган. Турк хоқонлиги томонидан Суғд ҳукмдорликлари бошқарувчиларига *элтабар* унвони берилиши билан биргаликда, маҳаллий сулолаларнинг ўз бошқарув тизимига хос анъанавий унвонларнинг ишлатилишига хоқонлар томонидан бирон эътироз билдирилмаган. Чунки, Фарғона ва Самарқандда *ихшид*, Кешда *ихрид*, Уструшонада *афшин* каби унвонларни қўлланишда давом этганлиги кўзга ташланади⁹.

Хуллас, Суғддаги ўзига хос давлат бошқаруви натижасида минтақада турли этнослар орасида интеграцион жараёнлар янада кучаяди ва бу даврда “турк-суғд симбиози” тобора фаоллашди. Натижада Марказий Осиё цивилизацияси ўзининг навбатдаги тараққиёт палласига қадам қўяди. Жумладан, Буюк ипак йўли манзилгоҳларидаги халқаро алоқалар янада жонланиб, суғдий савдогарлар Шарқ ва Ғарб орасида фаол воситачиларга айланиши, давлат бошқарувининг янги тизимлари ишлаб чиқиши, бошқарувда ҳужжатчилик, маҳкама ва девон ишларининг йўлга қўйилиши, шаҳарсозлик анъаналарининг такомиллашуви ҳамда ўтроқлашувнинг кучайиши, савдо-сотикда танга-пул муносабатларининг кенг миқёсда ўрнатилиши бунга яққол мисол бўлади.

⁶ Ғойибов Б. Суғд конфедерациясида Панчнинг ўрни (илк ўрта асрлар). // Монография. – Тошкент: Наврўз, 2012. – Б. 28.

⁷ Согдийские документы с горы Муг. Вып. II / Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. – М.: ИВЛ, 1962. – С. 69-70.

⁸ Ғойибов Б. Суғд конфедерациясида марказий ва маҳаллий бошқарув тизими хусусида // Илмий хабарнома. Научный вестник. – Андижон, 2015. – №.1. – Б. 60-65.

⁹ Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Тошкент: 2010. – Б. 68; Ғойибов Б. Суғд конфедерациясининг шалланиши, тараққиёти ва таназзули. Тарих фанлари доктори диссертацияси автореферати. – Тошкент: 2017. – Б. 23-24.

Адабиётлар рўйхати:

1. Бобоёров Ғ., Ғойибов Б. Илк ўрта асрлар Суғд бошқарувидаги элтебар, тудун ва тархон унвонлари хусусида // Марказий Осиё халқлари тарихи манбашунослиги ва тарихнавислиги масалалари. 5. 2-қисм. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – Б. 67-78.
2. Кубатин А.В. Древнетюркские термины в согдийских документах горы Муг / Урало-алтайские исследования. Научный журнал. – Москва: – №3 (14), 2014. – С. 12-23.
3. Исҳоқов М. Суғдиёнада “ихшид” ва “ихрид” унвонлари ҳақида / Ўзбек давлатчилиги ва маданияти тарихида жанубий Ўзбекистоннинг ўрни. Республика илмий анжумани. – Қарши: 2011. – Б. 64-65.
4. Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Тошкент: 2010. – Б. 68
5. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II / Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. – М.: ИВЛ, 1962. – С. 69-70.
6. Ғойибов Б. Суғд конфедерациясида Панчнинг ўрни (илк ўрта асрлар). // Монография. – Тошкент: Наврўз, 2012. – Б. 28.
7. Ғойибов Б. Суғд конфедерациясида марказий ва маҳаллий бошқарув тизими хусусида // Илмий хабарнома. Научный вестник. – Андижон, 2015. – №.1. – Б. 60-65.
8. Ғойибов Б. Суғд конфедерациясининг шалланиши, тараққиёти ва таназзули. Тарих фанлари доктори диссертацияси автореферати. – Тошкент: 2017. – Б. 23-24.
9. Goyibov B. Soğd merkezi yönetimi ve onun Köktürk kağanlığına bağlılık şartları // Gazi Türkiyat. – Ankara, 2013. – №13. – S. 81-90.
10. Gayibov B. About Confederative Administration Ruling of Sogd // International Journal of Central Asian Studies. South Korea. Volume 20. 2016. – P. 167-179.